

TIPINĖ ASMENŲ PAVADINIMŲ DARYBOS PARADIGMA LIETUVIŲ IR ANGLŲ KALBOSE

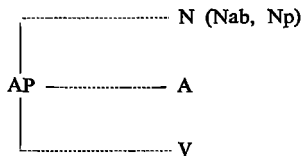
VACLOVAS ANGLICKAS

Terminą „darybos paradigma“, žymintį turinčių tą patį pamatinį kamieną vienodo derivacijos laipsnio darinių visumą, pirmą kartą lingvistikoje pavartojo L. Diurovičius [Дюрович, 1972, p. 196]. Šis terminas taip pat randamas E. Zemskajos [Земская, 1979], E. Kubriakovos ir P. Sobolevos [Кубрякова, Соболева, 1979] bei kitų lingvistų darbuose. Visapusiškai ir detaliai anglų kalbos veiksmažodžių kamienų darybos paradigmą aprašė T. Beliajeva [Беляева, 1974, 1979], pirmą kartą kalbotyroje taikiusi jos suformuluotą paradigmą žodžių darybos traktavimą, pagal kurią pagrindiniu darybos analizės vienetu laikytinas ne afiksas, o pamatinis kamienas, formuojantis jam būdingą darybos paradigmą.

Semantines rusų ir armėnų kalbų darybos paradigmas lygina R. Manučarianas [Манучарян, 1974, 1975]. Semantine darybos paradigma jis vadina „visumą darybos reikšmių, realiai arba potencialiai reiškiamų remiantis pamatiniu kamieniu pagal motyvacijos santykių, būdingų tam tikrai kalbai, modelius“ [1974, p. 28]. Semantinė, arba tipinė, darybos paradigma leidžia nustatyti atskirų kalbos semantinių klasių žodžių darybines galimybes, abstrahuotis nuo individualių kamienų darybos savybių, konkrečių darybos būdų ir formalių derivacinių reikšmių raiškos priemonių. Ypač didelį vaidmenį tipinės darybos paradigmos sąvoka vaidina lyginant skirtingų kalbų darybos tipologiją, nes pirmiausia lygintinos būdingos toms kalboms darybos reikšmės (kategorijos), kurios formuojasi tam tikrų leksinių-gramatinių ir semantinių klasių žodžių pagrindu, tų reikšmių visumos hierarchija; jų skirtingas statusas atskirose kalbose.

Šiame straipsnyje analizuojama asmenų pavadinimų (AP) semantinės darybos paradigmos lietuvių ir anglų kalbų sufiksacijoje. Tyrimo objektu AP buvo pasirinkti todėl, kad jie vaidina žymų vaidmenį abiejų kalbų žodžių daryboje.

Kaip rodo toliau spausdinama lentelė, asmenų pavadinimai, kaip lietuvių, taip ir anglų kalboje, sudaro tipinę paradigmą, susidedančią iš trijų zonų: substantyvinės(N), adjektyvinės(A) ir verbatyvinės(V). Taigi ši paradigma abiejose kalbose gali būti pavaizduota vienoda schema:

Pavyzdžiui:

moteris	moterystė, moterėlė, moteriškė ir t. t.
	moteriškas
	moterėti

woman	womanhood, womanism, etc.
	Womanish, womanly, etc.
	womanize

Darybos paradigma radikaliai skiriasi nuo kaitybės paradigmos. Tos pačios kalbos dalies arba semantinės klasės žodžių grupė gali turėti visiškai vienodas kaitybės formas, identišką linksniavimo arba asmenavimo paradigmas, bet ne vienodas individualias darybos paradigmas. Tai gali būti paaiškinama ne tik skirtingomis atskirų žodžių kamienų semantinėmis ir formaliomis savybėmis, bet ir socialinės, komunikatyvinės paklausos tam tikrų leksinių reikšmių dariniams nebuvimu. Kai kurios derivacinės žodžių potencijos, atsispindinčios tipinėje paradigmoje, dėl to gali likti nerealizuotos. Taip, pavyzdžiui, lietuvių kalboje nėra išvestinių veiksmožodžių, pamatuotų asmenų pavadinimais *didvyris*, *motina*, *berniukas*, *teta* ir t. t. Tačiau labai tipiškas yra kitas atvejis, kai vienu žodžiu, realizuojančiu savo darybos potencijas atskiroje derivacinės paradigmos zonoje, pamatuojamas ne vienas, o keli arba visa eilė vedinių. Tai įvyksta pirmiausia todėl, kad tos pačios zonos dariniai gali skirtis savo darybos reikšmėmis, priklausyti skirtingoms derivacinėms grandims ir dėl to būti skirtingų darybos akstinių rezultatu.

AP abiejose kalbose savo tipinės paradigmos substancyvinėje zonoje formuoja dvi grandis: Nab – abstrakčių daiktavardžių ir Np – išvestinių modifikacinių asmenų pavadinimų (deminutyvų ir AP pagal lyties ir giminystės santykių požymius).

Lietuvių kalboje, kaip rodo lentelė, asmenų pavadinimų abstraktų daryba yra mažiau išsivysčiusi ir paprastesnė negu anglų kalboje. Joje nėra būdingų pastarajai vedinių, turinčių specializuotą sferos (srities), meistriškumo (mokėjimo), daiktų kuopos ir tituluoto asmens reikšmes. Tiesa, dauguma abstraktų darybos reikšmių lyginamose kalbose sutampa, tačiau jos turi nevienodą statusą, nes nevienodai diferencijuojamos specialiomis priesagomis. Lietuvių kalboje AP abstraktų reikšmės tokių specialių raiškos priemonių neturi ir dėl to nėra savarankiškos

darybos reikšmės. Jos gali būti pavadintos leksinėmis darybos reikšmėmis¹. Čia faktiškai panaudojamos tik dvi priesagos²: -ybė ir -ystė (pvz., *brolybė, brolystė, vaikystė, beprotybė, beprotystė*). Iš šių dviejų priesagų tik -ystė specializuota daiktavardžių (tarp jų ir AP) abstraktų darybai. Priesaga -ybė daugiausia vartojama būdvardžių abstraktų daryboje, todėl šios priesagos vediniuose dominuoja ypatybės, savybės reikšmė arba išvestinės pasaulėžiūros, poelgio ir kai kurios kitos reikšmės. Pavyzdžiui, *niekšybė, laisvamanybė, veidmainybė, barbarybė*.

Silpnai išsivysčiusią AP abstraktų darybą lietuvių kalboje iš dalies kompensuoja abstrakčios reikšmės vediniai iš būdvardžių su priesaga -išk(as), pamatuotų AP. Tokie išvestiniai daiktavardžiai savo reikšme artimi abstraktams, sudarytiems tiesiai iš AP, ir todėl žodynuose vartojami anglų kalbos AP abstraktams versti į lietuvių kalbą: *manhood* „vyriškumas“, *knighthood* „riteriškumas“, *rascality* „niekšiškumas“ ir t. t. [ALŽK, 1978].

Lietuvių kalboje, kaip jau buvo minėta anksčiau, daiktavardžiai, žymintys tituluotus asmenis, analogiškai anglų kalbos vediniams su abstraktų priesaga -ship (*lordship, ladyship* „jo (jos) šviesybė, malonybė“), iš AP nesudaromi. Ši tituluotų asmenų žymėjimo spraga užkišama būdvardžių abstraktais su priesaga -ybė: *didenybė, kilnybė, šviesybė* ir t. t.

Anglų kalbai būdinga sudėtinga ir įvairi AP abstraktų, turinčių būklės, ypatybės ir kitas išvestines abstrakčias, kuopines ir konkrečias reikšmes, daryba. Čia vartojama 12 priesagų: -ship, -hood, -dom, -ism, -ery / -ry, -age, -ate, -acy / -cy, -ancy / -ency, -y, -ure, -ice. Visos nurodytos lentelėje AP abstraktų reikšmės diferencijuojamos atskiromis specialiomis priesagomis arba jų specifiniais rinkiniais. Taip, pavyzdžiui, pažiūrų visumos, visuomeninės, mokslinės srovės, krypties reikšmė būdinga daugiausia vediniams su priesaga -ism (*womanism* „feminizmas“, *toryism* „konservatyvizmas“), meistriškumo (mokėjimo) – su priesaga -ship (*horsemanship* „jojimo menas“, *swordsmanship* „fechtavimo menas“), daiktų kuopos – su -ery / -ry, -age (*millinery* „moteriškos skrybėlaitės“, *grocery* „bakalėja“).

Skirtingą statusą lyginamose kalbose turi asmenų visumos, kolektyvo reikšmė. Anglų kalboje nėra specialių priesagų šios reikšmės kuopinių daiktavardžių darybai. Čia vartojamos daiktavardžių abstraktų, žyminčių būklę, ypatybę, priesagos (-hood, -ery / -ry, -dom, -ship, -age, -acy / -cy, -ism, -ate), o tai rodo, kad asmenų visumos, kolektyvo reikšmė yra laikytina viena iš specializuotų daiktavardžių abstraktų reikšmių. Asmenų pavadinimų abstraktai gali turėti būklės, visuomeninės padė-

¹ Kaip ir R. Manučerianas [Манучерян, 1975], leksikinėmis darybos reikšmėmis mes vadiname vienodos struktūros darinių dalines reikšmes, priklausančias nuo pamatinių kamienų reikšmės, tačiau neturinčios joms reikšti specialių afiksų (formantų). Tokios reikšmės tik netiesiogiai susijusios su žodžio darybos aktu.

² Sutinkami atskiri vediniai iš AP su priesagomis -yba ir -umas: *pirklyba, invalidumas* [Urbutis, 1965, p. 307, 313].

**Asmenų pavadinimų darybos paradigma lietuvių ir anglų kalbų
sufiksacijoje**

Zona	Grandis	Vedinių, pamatuotų asmenų pavadinimais, darybos reikšmės	Užfiksuotos dar. reikšmės	
			Lietuvių kalboje	Anglų kalboje
ė n v t y v s u b s t a n t y v	Abstraktūs daiktavardžiai	Būklė, ypatybė	+	+
		Rangas, titulas, laipsnis	+	+
		Veiklos sfera, profesija	+	+
		Asmenų visuma, kolektyvas	+	+
		Funkcija, veiksmas, praktika	+	+
		Elgesys, poelgis	+	+
		Meistriškumas, mokėjimas	-	+
		Pažiūrų sistema, kryptis, doktrina	+	+
		Sfera, sritis	-	+
		Santykiai	+	+
		Socialinė (politinė) sistema	+	+
		Specifinis žodis, pasakymas	+	+
	Tituluotas asmuo	-	+	
	Vieta (teritorija, įstaiga, rezidencija)	+	+	
	Daiktų kuopa	-	+	
AP, žym. lyti, giminystę	Moteriškos lyties asmuo	+	+	
	Moteriškos lyties asmuo – žmona, duktė	+	-	
	Vyriškos lyties asmuo – giminaitis, sūnus	+	-	
Deminutyvai	Objektyvus mažumas	+	+	
	Malonumas	+	+	
	Menkinimas, niekinimas	+	+	
	Vidutiniškumas	+	-	
Verbatyvinė	Virsti, tapti, paversti kuo nors	+	+	
	a) apšaukti, pravardžiuoti kuo nors	+	-	
	Būti, dirbti kuo nors	+	-	
Adjektyvinė	Panašumas	+	+	
	Sąsaja, priklausymas	+	+	
	Neturėjimas, nebuvimas	-	+	

ties arba kitas abstrakčias reikšmes kartu su kuopine asmenų visumos reikšme. Pavyzdžiui: *peerage* 1. perų luomas, diduomenė; 2. pero titulas; *brotherhood* 1. brolybė, broliški santykiai; 2. vienos profesijos žmonės.

Lietuvių kalboje kuopiniai daiktavardžiai, žymintys asmenų visumą, kolektyvą, sudaromi su specialia priesaga -ija: *brolija, bajorija, studentija, žmonija*. Tačiau su vardažodžių abstraktų priesaga -ybė gali būti sudaromi išvestiniai žodžiai, kuriuose asmenų visumos reikšmė eina, kaip ir anglų kalboje, kartu su abstrakčia būklės, ypatybės reikšme: *ponybė* 1. poniškumas; 2. ponija.

Deminutyvų ir asmenų pagal lyties skirtumą daryba AP pagrindu lietuvių kalboje yra įvairesnė negu anglų kalboje. Abiejose kalbose deminutyvai turi tokias dalines darybos reikšmes:

1. teigiamo subjektyvaus, emocinio vertinimo (malonumo) reikšmę: *sonny* „sūnelis“, *aunty* „tetulytė“, *daughterling* „dukrelė, dukrytė“, *daddy* „tėvelis“;

2. neigiamo subjektyvaus, emocinio vertinimo (menkinimo, niekinimo) reikšmę: *princeling* „kunigaikštėlis“, *manling* „žmogelis, žmogiukas, žmogutis, žmogulis“;

3. objektyvaus mažumo reikšmę³: *lordkin, lordling, lordlet* („mažas arba jaunas lordas“) „generoliukas, berniukas“.

Objektyvaus mažumo reikšmė anglų kalboje yra vediniuose ne iš AP, o iš kitų daiktavardžių semantinių klasių. Pavyzdžiui: *ringleet* „žiedelis“, *eyelet* „ąsa, kilpelė“, *lambkin* „ėriukas, ėriukėlis“, *mousekin* „peliukas“.

Deminutyviniuose vediniuose iš AP objektyvaus mažumo reikšmė dažniausiai eina kartu su malonumo arba menkinimo (niekinimo) reikšmėmis.

Be anksčiau išvardytų deminutyvų reikšmių, būdingų abiems kalboms, lietuvių kalboje dar yra daiktavardžių su vidutiniškumo reikšme, sudarytų su priesagomis -(i)okas, -iotė, -ėnas: „jais nusakomas dalykas paprastai yra mažesnis, negu tas, kuris vadinamas pagrindiniu daiktavardžiu, tačiau ne visai mažas, o vidutinis, didokas. Čia kartu su vidutiniškumu dažnai išreiškiamas saikingas gėrėjimasis nusakomuoju dalyku, pusėtinas malonumas“ [Urbutis, 1965, p. 279]. Pavyzdžiui: *berniokas, vyriokas, seniokas, mergiotė, bernėnas, žmogėnas*.

Gausių deminutyvų darybai lietuvių literatūrinėje kalboje vartojama daugiau negu dešimt priesagų. Deminutyvų, pamatuotų AP, skaičius anglų kalboje nežymus. Jų darybai vartojamos tik keturios priesagos: -y(-ie), -let, -ling, -kin. Aiškiai formaliai diferencijuota yra tik mažumo-malonumo reikšmė, būdinga daugiausia vediniams su priesaga -y(-ie), kuri nevartojama mažumo-menkinimo reikšmės deminutyvams sudaryti. Vediniai su priesagomis -let, -ling ir -kin gali turėti kaip mažumo-menkinimo, taip ir mažumo-malonumo reikšmes.

³ Amplifikatyviniai (didinamieji) vediniai iš AP lietuvių kalboje nesudaromi, o anglų kalboje jų iš viso nėra.

Įvairesnė, palyginti su anglų kalba, lietuvių kalboje yra ir daiktavardžių, žyminčių asmens lyti, daryba. Giminės kategorija joje yra aiškiai išreikšta kiekviename darybos formante ir remiasi objektyviu asmenų lyties skirtumu. Kadangi daiktavardžių, neturinčių giminės kategorijos, lietuvių kalboje nėra, specialios darybos priemonės sudaryti žodžiams, žymintiems asmenis tik pagal lyties skirtumą, nereikalingos. Išvestiniuose daiktavardžiuose asmens lyties reikšmė paprastai eina su kitomis labiau pabrėžtomis giminytės santykių ir šeimyninės padėties reikšmėmis. Pavyzdžiui: *brolienė, karalienė, karalaitis, karaliūnas, karalaitė, kunigaikštytė, tetėnas, tetulėnas, brolienės, seserėnas*.

Veiksmažodžių ir būdvardžių, pamatuotų asmenų pavadinimais, daryba abiejose kalbose ne tokia įvairi kaip daiktavardžių. Lietuvių ir anglų kalbose daugiausia sudaromi veiksmažodžiai, reiškiantys „paversti, virsti, tapti kuo nors“. Pavyzdžiui: angl. *americanize* „amerikonėti“, *pauperize* „nuskursti“; liet. *vaikėti, ponėti, lenkėti*.

Lietuvių kalba dar turi specializuotą šios darybinės reikšmės variantą „vadinti, apšaukti, pravardžiuoti tuo, kas žymima pamatiniu žodžiu“. Pavyzdžiui: *begėdinti, kvailinti*. Anglų kalboje tokių vedinių nerandame, todėl žodis „kvailinti“ verčiamas į šią kalbą aprašomuoju būdu – „to call a fool“ („vadinti kvailiu“).

Lietuvių kalboje labai daug sudaroma išvestinių veiksmažodžių, žyminčių buvimą tuo asmeniu, kuris žymimas pamatiniu žodžiu: *draugas – draugauti, tarnas – tarnauti, piemu – piemenauti, svečias – svečiuotis*. Anglų kalboje šios reikšmės veiksmažodžiai sudaromi ne sufiksacijos, o konversijos būdu: *a pirate* „plėšikas, piratas“, *to pirate* „plėšikauti“, *a shepherd* „piemu“, *to shepherd* „piemenauti“ ir t. t.

Lietuvių ir anglų kalbose asmenų pavadinimų pagrindu funkcionuoja du pagrindiniai būdvardžių darybos modeliai su vienodomis darybos reikšmėmis:

1. sąsajos, priklausymo reikšmė: liet. *motininė* (teisė), *tėvinė* (giminė), angl. *professorial* „profesoriaus“, *consular* „konsulo“, *Druidic* „druidų“;
2. panašumo reikšmė: *childish* = *vaikiškas*, *heroic* = *herojiškas*, *motherly* = *motiniškas*.

Be šių dviejų modelių, anglų kalbai dar būdingas būdvardžių darybos modelis su nebuvimo, neturėjimo reikšme: *motherless* „neturįs motinos“, *friendless* „neturįs draugų, vienišas“. Lietuvių kalboje ši reikšmė perteikiama vediniais su priešdėliu *be-* (*childless* – *bevaikis*, *fatherless* – *betėvis*), tačiau jų skaičius nedidelis.

Sudarant būdvardžius, žyminčius panašumą iš AP, lietuvių kalboje vartojama tik viena priesaga –iškas, o anglų kalboje šiam darybos modeliui yra dvylika priesagų: *-ish, -ly, -like, -y, -ed, -ous, -ful, -ic / -ical, -al / -ial, -esque, -an / -ian, -ile*. Sudarant būdvardžius su sąsajos, priklausymo reikšme, anglų kalboje vartojamos septynios priesagos (*-ic / -ical, -al / -ial, -ar, -ine, -an / -ian, -ly, -ish*), o lietuvių kalboje tik viena *-inis*. Vedinių, pamatuotų asmenų pavadinimais ir žyminčių sąsają, priklausymą, lietuvių kalboje, palyginti su anglų kalba, yra mažai. Są-

sajos, priklausymo santykiams reikšti lietuvių kalboje tinka asmenų pavadinimų kilmininko linksnis, kuris dažniausiai ir randamas žodynuose, kur reikia versti šios reikšmės anglų kalbos išvestinius būdvardžius į lietuvių kalbą, pvz., *masonic* „masonų“, *parental* „tėvų“, *motherly* „motinos“ ir t. t.

Apibendrinant analizuojamus faktus, galima padaryti išvadą, kad asmenų pavadinimų semantinės darybos paradigmos lietuvių ir anglų kalbų sufiksacijoje daug kur sutampa. Jos susideda iš substanyvinės, verbatyvinės ir adjektyvinės zonų, kuriose dauguma atvejų turi tas pačias darybos reikšmes. Tačiau jos gali turėti skirtingą statusą lietuvių ir anglų kalbose, nes nevienodai diferencijuojamos specialiomis raiškos priemonėmis (priesagomis) ir pasireiškia kaip savarankiškos arba nesavarankiškos.

Lietuvių kalbai būdinga labai išplėtotą modifikacinę daiktavardžių, žyminčių asmens lytį, ir deminutyvinių asmens pavadinimų daryba, o anglų kalba pasižymi sudėtinga asmenų pavadinimų abstraktų ir įvairesne būdvardžių, pamatuotų asmenų pavadinimais, daryba.

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ТИПОВЫХ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПАРАДИГМ ИМЕН ЛИЦА В ЛИТОВСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Резюме

Имена лица в суффиксации литовского и английского языков имеют характерные для них словообразовательные парадигмы, которые в обоих языках в значительной степени совпадают. Они состоят из субстантивной, адъективной и вербальных зон, включающих преимущественно одинаковые словообразовательные значения. Последние, однако, могут различаться по своему статусу в системе деривации сравниваемых языков, так как не в одинаковой степени дифференцированы при помощи специальных формальных средств (суффиксов) и могут быть в зависимости от этого самостоятельными или несамостоятельными.

Для литовского языка характерно высокоразвитое модификационное словопроизводство имен лица со значениями пола, семейно-родственных отношений и диминутивности. Английский язык по сравнению с литовским отличается более сложным и разнообразным словопроизводством отвлеченных существительных, мотивируемых именами лица.

LITERATŪRA

ALKŽ, 1978 – Anglų–lietuvių kalbų žodynas / Sud. A. Laučka, B. Piesarskas, E. Stasiulevičiūtė. – V., 1978.

Беляева, 1974 – Беляева Т. М. Словообразовательная потенция, валентность и активность глагольных основ в английском языке: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – Л., 1974.

Беляева, 1979 – Беляева Т. М. Словообразовательная валентность глагольных основ в английском языке. – М., 1979.

Дюрович, 1972 — Дюрович Л. Относительные прилагательные в славянских языках
The Slavic Word. — The Hague — Paris: Mouton, 1972.

Земская, 1973 — Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование.
— М., 1973.

Земская, 1978 — Земская Е. А. О парадигматических отношениях в словообразова-
нии. — В кн.: Русский язык. Вопросы истории и современного состояния. М., 1978, с. 63—77.

Кубрякова, Соболева, 1979 — Кубрякова Е. А., Соболева П. А. О понятии
парадигмы в формообразовании и словообразовании. — В кн.: Лингвистика и поэтика.
М., 1979, с. 5—23.

Манучарян, 1974 — Манучарян Р. С. Некоторые вопросы сопоставления слово-
образовательных категорий (на материале русского и армянского языков). — В кн.: Проб-
лемы семантики. М., 1974, с. 286—295.

Манучарян, 1975 — Манучарян Р. С. Проблемы исследования словообразователь-
ных значений и средств их выражения (на материале сопоставления русского и армянско-
го языков): Автореф. дис. ... докт. филол. наук. — Ереван, 1975.

Urbutis, 1965 — Urbutis V. Daiktavardžių daryba. — Кн.: Lietuvių kalbos gramatika. V.,
1965, t. 1, p. 251—474.

Šiaulių K. Preikšo pedagoginis institutas
Kalbų katedra

Įteikta
1982 m. lapkričio 22 d.